ગઝલના ૩૦ છંદોની સરળ સમજ

ઉદાહરણોના ગણવિભાજન સાથે લઘુ-ગુરુ સમજ

(ઉદય શાહ)

હું અહીં મારા પુસ્તક ‘ગુજરાતી ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર’માં પ્રસ્તુત કરેલ ગઝલના ૩૦ છંદોની એક ગઝલનો મતલા અને એક શેર અથવા મકતા ગણવિભાજન (ખનાંવાળી પદ્ધતિથી) સહિત પ્રસ્તુત કરી રહ્યો છું કે જેમાં છંદના દરેક લઘુઅક્ષરના સ્થાન પર ઓછામાં ઓછો એકવાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર પ્રયુક્ત થયો હોય (ગુરુઅક્ષરને લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ લીધી હોય એવું નહીં) એવા શેર આવરી લીધેલ છે. આ ઉપરાંત ગઝલમાં લઘુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ થોડી ચર્ચા કરતો જઈશ. અહીં ગઝલના છંદોના પદ્યભારની ચર્ચા કરી નથી.

(૧)

નજર મેળવીશું ને ખોવાઈ જાશું
કથાઓ બનીશું ને ચર્ચાઈ જાશું

ગમે તેમ જીવી જશું તોય અંતે
બહુ શાનથી ‘શૂન્ય’ વિસરાઈ જાશું

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
*	ન	જર	મે	ળ	વી	શું	ને	ખો	વા	ઈ	જા	શું
	ક	થા	ઓ	બ	ની	શું	ને	ચર્	ચા	ઈ	જા	શું
*	ગ	મે	તે	મ	જી	વી	જ	શું	તો	ય	અં	તે
	બ	હુ	શા	ન	થી	શૂન્	ય	વિસ	રા	ઈ	જા	શું

લઘુ-ગુરુ સમજ

સામાન્ય રીતે અ, ઇ, ઉ અને ઋ સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન લઘુઅક્ષર ગણાય છે જ્યારે આ, ઈ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં અને અ: સ્વર તથા એ સ્વરયુક્ત વ્યંજન ગુરુઅક્ષર ગણાય છે.

‘સૌ’ સિવાયના ગુરુઅક્ષરના લગભગ બધા જ એકાક્ષરી શબ્દો તથા બધા જ પ્રત્યયો લઘુ અને ગુરુ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. જેમકે ને, હું, તું, જે, કે, છું, હા, ના, નો, ની, નું, થી, એ, ઓ, માં, મેં, તેં, ત્યાં, ક્યાં, જ્યાં વગેરે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં ‘ને’ અક્ષર ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં ‘અને’ના વિકલ્પ રૂપે લઘુઅક્ષર તરીકે પ્રયોજાયો છે.

ઘણાં શબ્દોમાં અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં એને લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ લેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં ખોવાઈ, ચર્ચાઈ અને વિસરાઈ શબ્દોમાં અંત્યાક્ષર ‘ઈ’ ગુરુઅક્ષર હોવા છતાં લઘુઅક્ષર તરીકે પ્રયોજાયો છે.

જોડાક્ષરને એના પછીના અક્ષર સાથે જોડીને લખવામાં આવે છે પરંતુ જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર લઘુઅક્ષર હોય તો પણ જોડાક્ષરના થડકારને કારણે ગુરુઅક્ષર ગણાશે. જેમકે ‘ચર્ચા’ અને શૂન્ય’ એ બંને શબ્દમાં જોડાક્ષર અનુક્રમે ‘ર્’ અને ‘ન્’નો થડકાર એનાં પહેલાંના અક્ષર પર આવતો હોવાથી એ બંને શબ્દોનું લગાત્મક સ્વરૂપ અનુક્રમે ગાગા અને ગાલ જ થશે, અનુક્રમે લગા અને ગાગા નહીં.

(૨)

કદાચિત હતાં દર્દ કારણ વગર
કે મટતાં રહ્યાં એ નિવારણ વગર

હવે એને શક્તિ કે કિસ્મત કહો
હું આગળ વધું છું ભલામણ વગર

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા
*	ક	દા	ચિત	હ	તાં	દર્	દ	કા	રણ	વ	ગર
	કે	મટ	તાં	ર	હ્યાં	એ	નિ	વા	રણ	વ	ગર
*	હ	વે	એ	ને	શક્	તિ	કે	કિસ્	મત	ક	હો
	હું	આ	ગળ	વ	ધું	છું	ભ	લા	મણ	વ	ગર

લઘુ-ગુરુ સમજ

જો જોડાક્ષરનો થડકાર એના પછીના અક્ષર પર આવતો હોય તો એ જોડાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર એનાં મૂળ સ્વરૂપે જ પ્રયુક્ત થશે. 'રહ્યાં' શબ્દમાં જોડાક્ષર 'હ્'નો થડકાર એના પછીનાં અક્ષર પર જ આવતો હોવાથી એનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે, ગાગા નહીં. એ જ રીતે રહ્યું, કહ્યાં, કહ્યું, સહ્યાં, સહ્યું, કર્યું, કર્યાં, ભર્યા, તર્યા વગેરે શબ્દોનું પણ લગાત્મક સ્વરૂપ લગા જ થશે.

'શક્તિ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ અહીં ગાગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. એ જ રીતે 'ભીતિ' શબ્દ ગાલ અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. 'કવિ' શબ્દ લલ અને લગા એ બંને સ્વરૂપે તથા 'સરિતા' શબ્દ લલગા અને લગાગા એ બંને સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય છે. આમ લઘુઅક્ષરને ગુરુઅક્ષર મુજબ ઉચ્ચારતાં એ કર્ણકટુ ન લાગતો હોય તો એ લઘુઅક્ષરને ગઝલમાં ગુરુઅક્ષર તરીકે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે.

(3)

જુદાઈના ગાળાને જીવન કહે છે મિલનની ઘડીને કયામત કહે છે
હસું છું કે નાદાન દુનિયાના લોકો મનસ્વીપણે કેવી વાતો કરે છે

અમે રક્ત સીંચી અમે પ્રાણ રેડી કર્યું મુક્ત જેને સદા પાનખરથી
વસંત આવી ત્યારે હવે એ જ ઉપવન અમારા જ માટે દીવાલો ચણે છે

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
*	જુ	દા	ઈ	ના	ગા	ળા	ને	જી	વન	ક	હે	છે
	મિ	લન	ની	ઘ	ડી	ને	ક	યા	મત	ક	હે	છે
	હ	સું	છું	કે	ના	દા	ન	દુનિ	યા	ના	લો	કો
	મ	નસ્	વી	પ	ણે	કે	વી	વા	તો	ક	રે	છે
*	અ	મે	રક્	ત	સીં	ચી	અ	મે	પ્રા	ણ	રે	ડી
	ક	ર્યું	મુક્	ત	જે	ને	સ	દા	પા	ન	ખર	થી
	વ	સં	ત+આ=તા	વી	ત્યા	રે	હ	વે	એ	જ	ઉપ	વન
	અ	મા	રા	જ	મા	ટે	દી	વા	લો	ચ	ણે	છે

લઘુ-ગુરુ સમજ

અકારાન્ત શબ્દ પછીના શબ્દમાં પહેલો અક્ષર સ્વર પ્રયુક્ત થતો હોય તો લઘુ-ગુરુ માપમાં જરૂર અનુસાર બંને શબ્દોને સંયુક્ત રીતે ઉચ્ચારીને પણ છંદ સાચવી લેવામાં આવે છે. ‘વસંત આવી’માં ‘વસંત’ અકારાન્ત શબ્દ છે અને પછીના શબ્દ ‘આવી’નો પહેલો અક્ષર સ્વર છે તેથી ‘વસંત આવી’નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલગાગા હોવા છતાં વસંત+આવી=વસંતાવી કરીને લગાગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં ‘વસંતાવી’ લગાગાલ સ્વરૂપે છે.

(૪)

દેખ તૃષ્ણાઓ પગભર બની જાય ના
ક્યાંક મૃગજળ મુકદ્દર બની જાય ના

‘શૂન્ય’ ઇશ્વર થવાની મથામણ ન કર
મોક્ષ મુશ્કેલ અવસર બની જાય ના

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા
*	દે	ખ	તૃષ્	ણા	ઓ	પગ	ભર	બ	ની	જા	ય	ના
	ક્યાં	ક	મૃગ	જળ	મુ	કદ્	દર	બ	ની	જા	ય	ના
*	શૂન્	ય	ઇશ્	વર	થ	વા	ની	મ	થા	મણ	ન	કર
	મો	ક્ષ	મુશ્	કે	લ	અવ	સર	બ	ની	જા	ય	ના

(૫)

શૂન્ય, મરીઝ, ગની અને ઘાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ ‘ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગા’ની એકપણ ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના બમણાં સ્વરૂપ ‘ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગા, ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગા’ની એક ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને મકતા પ્રસ્તુત છે.

ના કોઈ માર્ગદર્શક ન સાથી, વાટ પણ છે ઉપાધિ વિનાની
ધન્ય છે મુજ મનસ્વી સફરને, ના રહી લપ કશી કાફલાની

‘શૂન્ય’ દેદાર જો આયનામાં, તેં જ ખુદ શાન ખોઈ છે તારી
પ્રેમ-ઘેલી જવાનીના મદમાં, ના કદી કોઈની વાત માની

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
*	ના	કો	ઈ	માર્	ગ	દર્	શક	ન	સા	થી
	વા	ટ	પણ	છે	ઉ	પા	ધિ	વિ	ના	ની
	ધન્	ય	છે	મુજ	મ	નસ્	વી	સ	ફર	ને
	ના	ર	હી	લપ	ક	શી	કા	ફ	લા	ની
*	શૂન્	ય	દે	દા	ર	જો	આ	ય	ના	માં
	તેં	જ	ખુદ	શા	ન	ખો	ઈ	છે	તા	રી
	પ્રે	મ	ઘે	લી	જ	વા	ની	ના	મદ	માં
	ના	ક	દી	કો	ઈ	ની	વા	ત	મા	ની

લઘુ-ગુરુ સમજ

'ઉપાધિ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાલ થાય છે પરંતુ એ લગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે.

'કોઈ' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાગા થાય છે પરંતુ એ લલ, લગા અને ગાલ સ્વરૂપે પણ પ્રયુક્ત થઈ શકે છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં 'કોઈ' શબ્દ લગા અને ગાલ એમ બે સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયેલો છે.

(૬)

કાલ જેને નવાજ્યો હતો પથ્થરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો
જખ્મ બદલે જે દુનિયાને ફૂલો ધરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો

આંખડીમાં કરુણા હૃદયમાં ક્ષમા સ્મિત સંતોષનું અશ્રુ સમભાવનાં
મૂંગી માનવતા જેની પ્રતીક્ષા કરે લો ફરી એ જ દીવાનો આવી ગયો

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા
*	કા	લ	જે	ને	ન	વા	જ્યો	હ	તો	પથ્	થ	રે
	લો	ફ	રી	એ	જ	દી	વા	નો	આ	વી	ગ	યો
	જખ્	મ	બદ	લે	જે	દુનિ	યા	ને	ફૂ	લો	ધ	રે
	લો	ફ	રી	એ	જ	દી	વા	નો	આ	વી	ગ	યો
*	આં	ખ	ડી	માં	ક	રુ	ણા	હૃ	દય	માં	ક્ષ	મા
	સ્મિ	ત	સં	તો	ષ	નું	અશ્	રુ	સમ	ભા	વ	નાં
	મૂં	ગી	મા	નવ	તા	જે	ની	પ્ર	તી	ક્ષા	ક	રે
	લો	ફ	રી	એ	જ	દી	વા	નો	આ	વી	ગ	યો

(૭)

કદી ખુશી બની ગઈ કદીક ગમ બની ગઈ
અદીઠ દ્રષ્ટિ આખરે જીવનનો ક્રમ બની ગઈ

પ્રસન્નચિત હતું ચમન પરંતુ આજ 'ઘાયલે'
જો આંખ ફેરવી લીધી ખુશીય ગમ બની ગઈ

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા
*	ક	દી	ખુ	શી	બ	ની	ગ	ઈ	ક	દી	ક	ગમ	બ	ની	ગ	ઈ
	અ	દી	ઠ	દ્રષ્	ટિ	આ	ખ	રે	જી	વન	નો	ક્રમ	બ	ની	ગ	ઈ
*	પ્ર	સન્	ન	ચિત	હ	તું	ચ	મન	પ	રં	તુ	આ	જ	ઘા	ય	લે
	જો	આં	ખ	ફે	ર	વી	લી	ધી	ખુ	શી	ય	ગમ	બ	ની	ગ	ઈ

(૮)

વાત સાંભળી અને છક પુરાણી થઈ ગયા
પથ્થરોય આજ તો પાણીપાણી થઈ ગયા

એમનીય દ્રષ્ટિને ચેન ક્યાંય પણ નથી
બોલો ન્યાલ એય શું અમને નાણી થઈ ગયા

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા
*	વા	ત	સાં	ભ	ળી	અ	ને	છક	પુ	રા	ણી	થઈ	ગ	યા
	પથ્	થ	રો	ય	આ	જ	તો	પા	ણી	પા	ણી	થઈ	ગ	યા
*	એ	મ	ની	ય	દ્રષ્	ટિ	ને	ચે	ન	ક્યાં	ય	પણ	ન	થી
	બો	લો	ન્યા	લ	એ	ય	શું	અમ	ને	ના	ણી	થઈ	ગ	યા

લઘુ-ગુરુ સમજ

‘થઈ’ શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ લગા થાય છે પરંતુ અહીં ગા સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે. થઈ, ગઈ, લઈ, જઈ, કઈ, કંઈ જેવા શબ્દો લગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ અને ગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

(૯)

એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે
આપી દે મદદ કિંતુ ન લાચાર બનાવે

હમદર્દ બની જાય જરા સાથમાં આવે
આ શું કે બધા દૂરથી રસ્તા જ બતાવે

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા
*	એ	વો	કો	ઈ	દિલ	દા	ર	જ	ગત	માં	ન	જ	ર+આ=રા	વે
	આ	પી	દે	મ	દદ	કિં	તુ	ન	લા	ચા	ર	બ	ના	વે
*	હમ	દર્	દ	બ	ની	જા	ય	જ	રા	સા	થ	માં	આ	વે
	આ	શું	કે	બ	ધા	દૂ	ર	થી	રસ્	તા	જ	બ	તા	વે

લઘુ-ગુરુ સમજ

‘નજર આવે’નું લગાત્મક સ્વરૂપ લગાગાગા હોવા છતાં નજર+આવે=નજરાવે કરીને લલગાગા સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

(૧૦)

ગઝલ રૂપે જીવનની દર્દબાની લઈને આવ્યો છું
બધા સમજી શકે એવી કહાની લઈને આવ્યો છું

નજરમાં ખારની ખટકી રહ્યો છું ખારની પેઠે
ગુનો બસ એ જ ફૂલોની જવાની લઈને આવ્યો છું

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા
*	ગ	ઝલ	રૂ	પે	જી	વન	ની	દર્	દ	બા	ની	લઈ	ને	આ	વ્યો	છું
	બ	ધા	સમ	જી	શ	કે	એ	વી	ક	હા	ની	લઈ	ને	આ	વ્યો	છું
*	ન	જર	માં	ખા	ર	ની	ખટ	કી	ર	હ્યો	છું	ખા	ર	ની	પે	ઠે
	ગુ	નો	બસ	એ	જ	ફૂ	લો	ની	જ	વા	ની	લઈ	ને	આ	વ્યો	છું

(૧૧)

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની

ધસી આવી હૃદય પર ઊર્મિઓ જ્યાં
'ગની' મેં ઓથ લઈ લીધી કવનની

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા
*	ન	આ	વી	હદ	સિ	તમ	ગર	ના	દ	મન	ની
	વ	ટા	વી	હું	ગ	યો	સી	મા	સ	હન	ની
*	ધ	સી	આ	વી	હૃ	દય	પર	ઊર્	મિ	ઓ	જ્યાં
	ગ	ની	મેં	ઓ	થ	લઈ	લી	ધી	ક	વન	ની

(૧૨)

હેમ સો ટચનું હશે પણ યોગ્ય એ ઠરશે નહીં
જ્યાં લગી ખુદ પથ્થરોથી પાર ઊતરશે નહીં

માત્ર ઉલ્કાને જ એ ભીતિ રહે છે રાતદિન
જે હકીકતમાં સિતારા છે કદી ખરશે નહીં

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા
*	હે	મ	સો	ટચ	નું	હ	શે	પણ	યો	ગ્ય	એ	ઠર	શે	ન	હીં
	જ્યાં	લ	ગી	ખુદ	પથ્	થ	રો	થી	પા	ર	ઊ	તર	શે	ન	હીં
*	મા	ત્ર	ઉલ્	કા	ને	જ	એ	ભી	તિ	ર	હે	છે	રા	ત	દિન
	જે	હ	કી	કત	માં	સિ	તા	રા	છે	ક	દી	ખર	શે	ન	હીં

(૧3)

દુ:ખને દુ:ખ મારું હૃદય ગણશે નહીં
આપની એ ભેટ અવગણશે નહીં

પ્રેમ જ્યારે શીખવી દેશે સહન
દર્દના નખ જખ્મને ખણશે નહીં

(ગઝલકાર : ‘ગની’ દહીંવાળા)

	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા
*	દુ:ખ	ને	દુ:ખ	મા	રું	હૃ	દય	ગણ	શે	ન	હીં
	આ	પ	ની	એ	ભે	ટ	અવ	ગણ	શે	ન	હીં
*	પ્રે	મ	જ્યા	રે	શી	ખ	વી	દે	શે	સ	હન
	દર્	દ	ના	નખ	જખ્	મ	ને	ખણ	શે	ન	હીં

(૧૪)

શૂન્ય, મરીઝ, ગની અને ઘાયલના સમગ્ર સંગ્રહમાંથી આ છંદ 'ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા'ની એકપણ ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ આ છંદના અડધા સ્વરૂપ 'ગાલગાગા ગાલગા'ની એક ગઝલ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જેનો મતલા અને એક શેર પ્રસ્તુત છે.

વાયરો શોધે સગડ
ચાલ હે પત્થર ગબડ

હું ય ઝંઝાવાત છું
વાયરા રસ્તો પકડ

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા
*	વા	ય	રો	શો	ધે	સ	ગડ
	ચા	લ	હે	પત્	થર	ગ	બડ
*	હું	ય	ઝં	ઝા	વા	ત	છું
	વા	ય	રા	રસ્	તો	પ	કડ

(૧૫)

ઇન્સાનને ઇન્સાનથી બજવી રહી આ જિંદગી
ઈન્સાનિયતને આજ શી લજવી રહી આ જિંદગી

પળમાં સિતમ પળમાં ગજબ પળમાં પ્રલય પળમાં કલહ
પૂછો નહીં કે પાઠ શા ભજવી રહી આ જિંદગી

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	લ	ગા
*	ઇન્	સા	ન	ને	ઇન્	સા	ન	થી	બજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી
	ઇન્	સા	નિ	યત	ને	આ	જ	શી	લજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી
*	પળ	માં	સિ	તમ	પળ	માં	ગ	જબ	પળ	માં	પ્ર	લય	પળ	માં	ક	લહ
	પૂ	છો	ન	હીં	કે	પા	ઠ	શા	ભજ	વી	ર	હી	આ	જિં	દ	ગી

(૧૬)

ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી નહીં ઉન્નતિ ન પતન સુધી
અહીં આપણે તો જવું હતું ફક્ત એકમેકના મન સુધી

છે અજબ પ્રકારની જિંદગી કહો એને પ્યારની જિંદગી
ન રહી શકાય જીવ્યા વિના ન ટકી શકાય જીવન સુધી

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	લ	ગા	લ	ગા
*	ન	ધ	રા	સુ	ધી	ન	ગ	ગન	સુ	ધી
	ન	હીં	ઉન્	ન	તિ	ન	પ	તન	સુ	ધી
	અ	હીં	આ	પ	ણે	તો	જ	વું	હ	તું
	ફ	ક	ત+એ=તે	ક	મે	ક	ના	મન	સુ	ધી
*	છે	અ	જબ	પ્ર	કા	ર	ની	જિં	દ	ગી
	ક	હો	એ	ને	પ્યા	ર	ની	જિં	દ	ગી
	ન	ર	હી	શ	કા	ય	જી	વ્યા	વિ	ના
	ન	ટ	કી	શ	કા	ય	જી	વન	સુ	ધી

લઘુ-ગુરુ સમજ

આ છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થયા છે. જે છંદમાં બે લઘુઅક્ષરો એકસાથે પ્રયુક્ત થતા હોય એવા છંદની ગઝલોના અભ્યાસ પરથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં લેવાતી છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે. ખાસ કરીને ગુરુઅક્ષરને જરૂર મુજબ લઘુઅક્ષર ગણવાની છૂટ વિશેની સમજણ સારી રીતે કેળવી શકાય છે.

નહીં, અહીં, કહો, અને, અમે, તમે વગેરે શબ્દો લગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે.

એનાં, એની, એનું, તેનાં, તેની, તેનું, મારો, તારો, મારી, તારી, મારું, તારું વગેરે શબ્દો ગાગા સ્વરૂપના હોવા છતાં લગા, ગાલ અને લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ગાગા સ્વરૂપના આ શબ્દોના લગા અને લલ સ્વરૂપના પ્રયોજન અંગે ઘણાં બધાં મારી સાથે અસહમત હોઈ શકે છે પરંતુ ગાલ સ્વરૂપના પ્રયોજન અંગે બધાં જ સહમત હશે.

(૧૭)

મજા ખરી એ મિલન તણી છે કંઈક એવું બને મિલનમાં
સવાલ ઊઠે હૃદય હૃદયમાં જવાબ આવે નયન નયનમાં

વિદાય વેળા કોઈની 'ઘાયલ' વિદાય જે ના દઈ શક્યા'તાં
હવે એ અશ્રુ રહી રહીને મને રડાવ્યા કરે છે મનમાં

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	લ	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા
*	મ	જા	ખ	રી	એ	મિ	લન	ત	ણી	છે
	કં	ઈ	ક	એ	વું	બ	ને	મિ	લન	માં
	સ	વા	લ	ઊ	ઠે	હૃ	દય	હૃ	દય	માં
	જ	વા	બ	આ	વે	ન	યન	ન	યન	માં
*	વિ	દા	ય	વે	ળા	કો	ઈ	ની	ઘા	યલ
	વિ	દા	ય	જે	ના	દ	ઈ	શ	ક્યા	તાં
	હ	વે	એ	અશ્	રુ	ર	હી	ર	હી	ને
	મ	ને	ર	ડા	વ્યા	ક	રે	છે	મન	માં

છંદ ક્રમાંક ૧૮ થી ૨૨ માં ફક્ત ગુરુઅક્ષરોનો જ પ્રયોગ થયો છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા (લલ્ સ્વરૂપના) બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈપણ છંદના કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે પરંતુ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા (લલ સ્વરૂપના) બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોમાં જ છંદના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર સિવાયના એકી સંખ્યાના (પહેલા, ત્રીજા, પાંચમા.....) ગુરુઅક્ષર પર અથવા બેકી સંખ્યાના (બીજા, ચોથા, છઠ્ઠા.....) ગુરુઅક્ષર પર જ કરી શકાય છે. ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોમાં આ બે પૈકી કોઈપણ એક વ્યવસ્થા આખી ગઝલમાં જાળવવાની રહેશે.

વિવરણમાં સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા (લલ્ સ્વરૂપના) બે લઘુઅક્ષરોને એક જ લીટીમાં દર્શાવ્યા છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા (લલ સ્વરૂપના) બે લઘુઅક્ષરોને અલગ-અલગ લીટીમાં દર્શાવ્યા છે.

(૧૮)

સાત સમંદર તરવા ચાલી જ્યારે કોઈ નાવ અકેલી
ઝંઝા બોલી ખમ્મા ખમ્મા હિંમત બોલી અલ્લા બેલી

કોનો સાથ જીવનમાં સારો 'શૂન્ય' તમે પોતે જ વિચારો
મહેનત પાછળ બબ્બે બાહુ કિસ્મત પાછળ માત્ર હથેલી

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	સા	ત સ	મં	દર	તર	વા	ચા	લી	જ્યા	રે	કો	ઈ	ના	વ અ	કે	લી
	ઝં	ઝા	બો	લી	ખમ્	મા	ખમ્	મા	હિં	મત	બો	લી	અલ્	લા	બે	લી
*	કો	નો	સા	થ જી	વન	માં	સા	રો	શૂન્	ય ત	મે	પો	તે	જ વિ	ચા	રો
	મહે	નત	પા	છળ	બબ્	બે	બા	હુ	કિસ્	મત	પા	છળ	મા	ત્ર હ	થે	લી

એક સૂકા વૃક્ષ સમો છું પણ ધરતીને લીલીછમ રાખું છું
વેરી હો ભલે સંજોગ-પવન હું ડાળને અણનમ રાખું છું

કૃષિકાર જગે કહેવાઉં છું દુર્ગંધ છે મારા વસ્ત્રોમાં
પણ શ્રમથી ઘસતાં હાડમહીં ચંદનની ફોરમ રાખું છું

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	એક	સૂ	કા	વૃ	ક્ષ સ	મો	છું	પણ	ધર	તી	ને લી	લી	છમ	રા	ખું	છું
	વે	રી	હો ભ	લે	સં	જો	ગ પ	વન	હું	ડા	ળ ને	અણ	નમ	રા	ખું	છું
*	કૃ ષિ	કા	ર જ	ગે	કહે	વા	ઉં	છું	દુર્	ગં	ધ છે	મા	રા	વસ્	ત્રો	માં
	પણ	શ્રમ	થી ઘ	સા	તા	હા	ડ મ	હીં	ચં	દન	ની	ફો	રમ	રા	ખું	છું

(૧૯)

ગોખથી હેઠે ઊતરો પ્યારા ત્યાં તો પથ્થર લાગો છો
માનવ રૂપ ધરો છો ત્યારે સાચા ઇશ્વર લાગો છો

નૌકાને જે પાર ઉતારે એવું ઊંડું પાણી ક્યાં
કહેવાને તો હમણાં કહી દઉં આપ સમંદર લાગો છો

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	ગો	ખ થી	હે	ઠે	ઊત	રો	પ્યા	રા	ત્યાં	તો	પથ્	થર	લા	ગો	છો
	મા	નવ	રૂ	પ ધ	રો	છો	ત્યા	રે	સા	ચા	ઇશ્	વર	લા	ગો	છો
*	નૌ	કા	ને	જે	પા	ર ઉ	તા	રે	એ	વું	ઊં	ડું	પા	ણી	ક્યાં
	કહે	વા	ને	તો	હમ	ણાં	કહી	દઉં	આ	પ સ	મં	દર	લા	ગો	છો

(૨૦)

આખો દિ' યત્નો હસવાના
અડધી રાતે ડૂસકાં છાનાં

ફૂલ ગુલાબી હૈયા પાછળ
જખ્મોના અણખૂટ ખજાના

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	આ	ખો	દિ'	યત્	નો	હસ	વા	ના
	અડ	ધી	રા	તે	ડૂસ	કાં	છા	નાં
*	ફૂ	લ ગુ	લા	બી	હૈ	યા	પા	છળ
	જખ્	મો	ના	અણ	ખૂ	ટ ખ	જા	ના

લઘુ-ગુરુ સમજ

પંક્તિને અંતે આવતા અનુસ્વારની છૂટ અનુસ્વારના નિયમોને આધીન લઈ શકાય છે.

હું એક મજાનું રમકડું છું
મનમાં આવે ત્યાં રખડું છું

અભિમાન મને મંજૂર નથી
ક્યારેક છતાં યે અકડું છું

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	હું	એ	ક મ	જા	નું ર	મક	ડું	છું
	મન	માં	આ	વે	ત્યાં	રખ	ડું	છું
*	અ ભિ	મા	ન મ	ને	મં	જૂ	ર ન	થી
	ક્યા	રે	ક છ	તાં	યે	અક	ડું	છું

(૨૧)

હોઠે ભાવ ને હૈયે વ્યંગ
વાહ રે દુનિયા તારા ઢંગ

અંગત વાતો વ્યક્ત ન કર
‘શૂન્ય’ થશે મર્યાદાભંગ

(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	હો	ઠે	ભા	વ ને	હૈ	યે	વ્યંગ
	વા	હ રે	દુનિ	યા	તા	રા	ઢંગ
*	અં	ગત	વા	તો	વ્યક્	ત ન	કર
	શૂન્	ય થ	શે	મર્	યા	દા	ભંગ

લઘુ-ગુરુ સમજ

ગઝલના છંદોમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવાથી લઘુ-ગુરુ અક્ષરોની ગણતરીમાં પંક્તિને અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગથી ન ગણતાં તે પહેલાંના ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. મતલામાં (બંને પંક્તિમાં) અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોવા છતાં મકતાની પહેલી પંક્તિમાં એ વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવી નથી, એના પરથી ઉપરોક્ત બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે.

(૨૨)

સાચી છે મહોબ્બત તો એક એવી કલા મળશે
મળવાના વિચારોમાં મળવાની મજા મળશે

દુનિયાના દુઃખો તારો આઘાત ભુલાવે છે
નહોતી એ ખબર અમને આ રીતે દવા મળશે

(ગઝલકાર : 'મરીઝ')

	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા	ગા
*	સા	ચી	છે મ	હોબ્	બત	તો	એ	ક+એ=કે	વી ક	લા	મળ	શે
	મળ	વા	ના વિ	ચા	રો	માં	મળ	વા	ની મ	જા	મળ	શે
*	દુનિ	યા	ના દુઃ	ખો	તા	રો	આ	ઘા	ત ભુ	લા	વે	છે
	ન્હો	તી	એ ખ	બર	અમ	ને	આ	રી	તે દ	વા	મળ	શે

ઉપરોક્ત છંદ 'ગાગાગાગા ગાગા ગાગાગાગા ગાગા' મોટે ભાગે 'ગાગાલલગા ગાગા ગાગાલલગા ગાગા' સ્વરૂપે જ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. 'મરીઝ'ની ઉપરોક્ત ગઝલ 'ગાગાલલગા ગાગા ગાગાલલગા ગાગા' સ્વરૂપમાં જ છે.

(૨૩)

છે કાંઈ જિંદગીમાં તો એ જ છે સહારો
એક યાદ છે તમારી એક શ્વાસ છે અમારો

ઝખ્મોને દિલમાં રાખું કે અશ્રુઓને રાખું
મે'માન છે હજારો ને એક છે ઉતારો

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા
*	છે	કાં	ઈ	જિં	દ	ગી	માં	તો	એ	જ	છે	સ	હા	રો
	એક	યા	દ	છે	ત	મા	રી	એક	શ્વા	સ	છે	અ	મા	રો
*	ઝખ્	મો	ને	દિલ	માં	રા	ખું	કે	અશ્	રુ	ઓ	ને	રા	ખું
	મે'	મા	ન	છે	હ	જા	રો	ને	એ	ક	છે	ઉ	તા	રો

લઘુ-ગુરુ સમજ

'એક' શબ્દનું લગાત્મક સ્વરૂપ ગાલ થાય છે પરંતુ જરૂર મુજબ ગા અને લલ સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. ઉપરોક્ત ગઝલમાં 'એક' શબ્દ ગા અને ગાલ એ બંને સ્વરૂપે પ્રયુક્ત થયો છે.

(૨૪)

બહુમાન જિંદગીનું તેં કર્યું સ્વમાન આપી
ઓ વિધિ દરિદ્રતા પણ બહુ મૂલ્યવાન આપી

મને જૂઠી આશ દઈને ન જીવાડ ઓ જમાના
ન જમીન ઝૂંટવી લે ફકત આસમાન આપી

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા
*	બ	હુ	મા	ન	જિં	દ	ગી	નું	તેં	ક	ર્યું	સ્વ	મા	ન	આ	પી
	ઓ	વિ	ધિ	દ	રિ	દ્ર	તા	પણ	બ	હુ	મૂ	લ્ય	વા	ન	આ	પી
*	મ	ને	જૂ	ઠી	આ	શ	દઈ	ને	ન	જી	વા	ડ	ઓ	જ	મા	ના
	ન	જ	મી	ન	ઝૂં	ટ	વી	લે	ફ	ક	ત+આ=તા	સ	મા	ન	આ	પી

(૨૫)

મારા અસીમ દર્દની કોઈ જે કલ્પના કરે
પ્રેમ-પીડિતને કાજ એ રાત-દિવસ દુઆ કરે

તારી દશાને દુર્દશા જેઓ ગણે છે હે 'ગની'
તેની મનોદશા ઉપર મારો ખુદા દયા કરે

(ગઝલકાર : 'ગની' દહીંવાળા)

	ગા	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	લ	ગા	લ	ગા
*	મા	રા	અ	સી	મ	દર્	દ	ની	કો	ઈ	જે	કલ્	પ	ના	ક	રે
	પ્રે	મ	પી	ડિત	ને	કા	જ	એ	રા	ત	દિ	વસ	દુ	આ	ક	રે
*	તા	રી	દ	શા	ને	દુર્	દ	શા	જે	ઓ	ગ	ણે	છે	હે	ગ	ની
	તે	ની	મ	નો	દ	શા	ઉ	પર	મા	રો	ખુ	દા	દ	યા	ક	રે

(૨૬)

બસ એટલી સમજ મને પરવરદિગાર દે
સુખ જ્યારે જ્યાં મળે ત્યાં બધાના વિચાર દે

સૌ પથ્થરોના બોજ તો ઊંચકી લીધા અમે
અમને નમાવવા હો તો ફૂલોનો ભાર દે

(ગઝલકાર : ‘મરીઝ’)

	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા
*	બસ	એ	ટ	લી	સ	મજ	મ	ને	પર	વર	દિ	ગા	ર	દે
	સુખ	જ્યા	રે	જ્યાં	મ	ળે	ત્યાં	બ	ધા	ના	વિ	ચા	ર	દે
*	સૌ	પથ્	થ	રો	ના	બો	જ	તો	ઊંચ	કી	લી	ધા	અ	મે
	અમ	ને	ન	મા	વ	વા	હો	તો	ફૂ	લો	નો	ભા	ર	દે

છંદ ક્રમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગા ઉપરાંત ગાગા સ્વરૂપે પણ સ્વીકાર્ય છે.

(૨૭)

ઈલાજ મારી તુમાખીનો કોઈ થઈ તો શકે
ખુદા કરે કે એ દુશ્મન હો જેનું કામ પડે

હજાર દર્દ છે એવાં જે ચૂપ રહીને સહ્યાં
ગઝલની હદમાં નથી કોણ એ ગઝલમાં લખે

(ગઝલકાર : 'મરીઝ')

	લ	ગા	લ	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લલ/ગા	ગા
*	ઈ	લા	જ	મા	રી	તુ	મા	ખી	નો	કો	ઈ	થઈ	તો શ	કે
	ખુ	દા	ક	રે	કે	એ	દુશ્	મન	હો	જે	નું	કા	મ પ	ડે
*	હ	જા	ર	દર્	દ	છે	એ	વાં	જે	ચૂપ	ર	હી	ને સ	હ્યાં
	ગ	ઝલ	ની	હદ	માં	ન	થી	કો	ણ	એ	ગ	ઝલ	માં લ	ખે

(૨૮)

દુઃખ વગર દર્દ વગર દુઃખની કશી વાત વગર
મન વલોવાય છે ક્યારેક વલોપાત વગર

આ કલા કોઈ શીખે મિત્રો કનેથી 'ઘાયલ'
વેર લેવાય છે શી રીતે વસૂલાત વગર

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લલ/ગા	ગા
*	દુઃખ	વ	ગર	દર્	દ	વ	ગર	દુઃખ	ની	ક	શી	વા	ત વ	ગર
	મન	વ	લો	વા	ય	છે	ક્યા	રે	ક	વ	લો	પા	ત વ	ગર
*	આ	ક	લા	કો	ઈ	શી	ખે	મિ	ત્રો	ક	ને	થી	ઘા	યલ
	વે	ર	લે	વા	ય	છે	શી	રી	તે	વ	સૂ	લા	ત વ	ગર

(૨૯)

તારી નજદીક અવાયું લાગે
એય ક્યાંથી કે મળાયું લાગે

આમ ક્યારેક મળે તોય ઘણું
કૈંક અંશે તો જીવાયું લાગે

(ગઝલકાર : અમૃત 'ઘાયલ')

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	લ	ગા	ગા	લલ/ગા	ગા
*	તા	રી	નજ	દી	ક	અ	વા	યું	લા	ગે
	એ	ય	ક્યાં	થી	કે	મ	ળા	યું	લા	ગે
*	આ	મ	ક્યા	રે	ક	મ	ળે	તો	ચ ઘ	ણું
	કૈં	ક	અં	શે	તો	જી	વા	યું	લા	ગે

(30)

ભક્તિના મોહમાં ફસાયો છું
એટલે ગોખમાં ચણાયો છું

માત્ર એક ઈંટનો જ દાવો છે
દોસ્ત મેં ક્યાં કહ્યું કે પાયો છું

(ગઝલકાર : 'શૂન્ય' પાલનપુરી)

	ગા	લ	ગા	ગા	લ	ગા	લ	ગા	લલ/ગા	ગા
*	ભક્	તિ	ના	મો	હ	માં	ફ	સા	યો	છું
	એ	ટ	લે	ગો	ખ	માં	ચ	ણા	યો	છું
*	મા	ત્ર	એક	ઈં	ટ	નો	જ	દા	વો	છે
	દોસ્	ત	મેં	ક્યાં	ક	હ્યું	કે	પા	યો	છું

Uday Shah
(Poet - Music Composer - Singer)
Address : Dadatattu Street (Sai Street), Navsari - 396445, Gujarat - India.
Mobile No : +919428882632

Websites to read and download my Books and Articles about Ghazal :-
http://www.udayshahghazal.com/
https://sites.google.com/site/udayshahghazal/
https://sites.google.com/site/udayshahghazals/
https://sites.google.com/site/udayshahxyz/

YouTube Link to listen and download my Music-Composition :-
https://www.youtube.com/user/udaysshah10/videos